

HÌNH TƯỢNG CHẼN TRONG NGHỆ THUẬT ĐIÊU KHẮC CÁC NGÔI CHÙA PHẬT GIÁO NAM TÔNG KHMER Ở NAM BỘ

Tóm tắt: Tại Việt Nam, người Khmer chủ yếu sinh sống ở khu vực Nam Bộ. Văn hóa người Khmer ở Nam Bộ kết hợp hài hòa giữa văn hóa truyền thống, văn hóa Bà La Môn giáo và văn hóa Phật giáo Nam tông. Dấu ấn Bà La Môn giáo mặc dù là tàn dư so với Phật giáo, nhưng vẫn thể hiện khá đậm nét trong nghệ thuật điêu khắc các ngôi chùa, nghệ thuật diễn xướng sân khấu, văn học, thờ cúng, tập tục của người Khmer ở Nam Bộ. Một trong số các hình tượng của văn hóa Bà La Môn giáo trong đời sống văn hóa người Khmer ở Nam Bộ là hình tượng Chẻn. Đây là một hình tượng độc đáo và đặc sắc trong nền văn hóa người Khmer ở Nam Bộ mang nhiều ý nghĩa biểu trưng. Trong văn học nghệ thuật, Chẻn xuất hiện như biểu tượng của cái xấu ác gây ra đau khổ cho nhiều người. Ngược lại, trong đời sống tôn giáo của người Khmer cũng như trong nghệ thuật điêu khắc chùa Khmer, Chẻn xuất hiện như vị thần bảo vệ người dân, bảo vệ chùa.

Từ khóa: Hình tượng Chẻn, chùa Khmer, Phật giáo Nam tông Khmer, Nam Bộ.

1. Nguồn gốc hình tượng Chẻn trong văn hóa người Khmer

Hình tượng Chẻn (Yeak hay Yak) trong văn hóa người Khmer được thể hiện dưới dạng một người khổng lồ với khuôn mặt rất dữ tợn: mắt lồi, mày xéch, miệng rộng, mũi to, hai răng nanh dài nhọn; thân mặc giáp trụ, đầu đội mũ nhọn, tay cầm gậy, hai chân hơi khuỳnh ra. Có thể gọi hình tượng Chẻn là nghệ thuật tôn giáo. Edmund Leach nói: “Hình tượng có chủ đích để cho con người có thể cảm nhận. Hình tượng được tạo ra vì đám đông những người ngưỡng mộ, và nó sẽ được họ cảm nhận một cách hết sức bình thường. Người nghệ sĩ sơ khai làm việc vì đám người chiêm

* Đại học Mở Thành phố Hồ Chí Minh.

ngưỡng hợp lại từ các thành viên trong cộng đồng của ông ta, cùng thấm nhuần một truyền thống hoang đường huyền hoặc như chính ông ta và quen thuộc với cùng một môi trường của yếu tố vật chất và hoạt động nghi lễ. Vì thế, người nghệ sĩ sơ khai có thể truyền đạt một cách vắn tắt các biểu tượng có cùng chung ý nghĩa căn bản và chung mức độ mơ hồ đối với người nghệ sĩ cũng như với những người chiêm ngưỡng”¹.

Về nguồn gốc của Chăn trong nền văn hóa Khmer, đến nay gần như không còn ghi chép nào do những biến cố lịch sử như chiến tranh, loạn lạc,... Tuy nhiên, kết hợp giữa chứng cứ khảo cổ học, công trình điêu khắc, các bức phù điêu tại đền Angkor với những văn bản còn sót lại như truyền thuyết, thần thoại... có thể nói, đây là tàn dư của sức lan tỏa mạnh mẽ văn hóa Ấn Độ mà chủ đạo là Bà La Môn giáo. Đến khi Phật giáo trở nên phổ biến trong đời sống người Khmer thì Bà La Môn giáo trở thành tàn dư, Chăn vì thế có sự biến đổi về ý nghĩa, trở thành một hình tượng bảo vệ ngôi chùa.

Từ nguyên *Yeak* hay *Yak* có thể bắt nguồn từ những yêu quỷ trong nền văn hóa Ấn Độ. Chúng ta tìm thấy một số hình tượng khá gần có thể là khởi nguyên của Yeak. Do hệ thống Chăn đa dạng và phức tạp, nên chúng tôi tạm thiết lập bảng phân loại để dễ tham khảo. Về tính chất chung, Chăn được xem là hình tượng của một nhân vật xấu xa, độc ác. Tuy nhiên, trong hệ thống Chăn cũng tồn tại xung đột nội tâm, từ đó xuất hiện những nhân vật Chăn hiền lành, tốt bụng.

Tên hình tượng	Tính chất	Đề cập trong	Quan hệ
Rakshasa	Một dạng quỷ hoặc kẻ ăn thịt người có thể biến hóa từ dạng này sang dạng khác.	<i>Mahabharata</i> <i>Ramayana</i>	
Rakshasi	Những Rakshasa nữ.	<i>Mahabharata</i> <i>Ramayana</i>	
Ravana	Một Rakshasa 10 đầu và 20 tay, vua các Rakshasa, kẻ thù của Rama trong <i>Ramayana</i> ; vua thành Lanka.	<i>Mahabharata</i> <i>Ramayana</i>	
Vibhishana	Một Rakshasa tốt bụng, hiểu thảo, liên kết với Rama chống lại Ravana.	<i>Mahabharata</i> <i>Ramayana</i>	Em trai của Ravana
Kumbhakarna	Một Rakshasa ác độc. Kumbhakarna đã bị hoàng tử Rama và em trai Lakshmana hạ gục bằng mũi tên thần.	<i>Mahabharata</i> <i>Ramayana</i>	Em trai của Ravana
Kubera	Một người lùn xấu xí, dị dạng. Thời Vedic, Kubera là chủ nhân của những con quỷ sống trong bóng tối, vua của các Yaksha. Ngày nay, Kubera là một trong tám vị	Thần thoại Ấn Độ	Anh trai của Ravana, Kumbhakarna và Vibhishana.

	thần bảo vệ tài sản của Chúa Trời và cứu giúp người nghèo.		
Yaksha (Yakkha)	Thuộc thể lực thiên nhiên, nhân tử, trông coi kho báu ẩn giấu trên Trái Đất và trong những gốc cây. Thần thoại Jain giáo và Phật giáo mô tả Yaksha là người lưỡng tính cách: một mặt vô hại, nhưng một mặt lại là quỷ ăn thịt người, tương tự như Rakshasa. Giống đực gọi là Yaksha. Giống cái gọi là Yakshi hay Yakshini.	Thần thoại Ấn Độ, Thần thoại của Jain giáo, Phật thoại.	
Yakshini	Được mô tả là người đàn bà đẹp, mũm to, eo nhỏ và ngực nở. Yakshi du nhập vào Việt Nam gọi là La Sát.	Thần thoại Ấn Độ, <i>Uddamareshvara Tantra</i> <i>Tantraraja Tantra</i>	
Asura	Biểu thị cho lực lượng ma quỷ. Thuộc tính tốt hay xấu của Asura tùy thuộc vào các tôn giáo. Theo Ấn Độ giáo, Asura có tính chất kiêu căng, dữ tợn, xấu xí và ngu dốt. Theo Phật giáo, Asura là một trong Bát bộ chúng.	Thần thoại Ấn Độ giáo, Phật thoại.	

Nhìn chung, quan niệm về Chằn khá phổ biến trong suy nghĩ của người Khmer là dạng quỷ độc ác và xấu xa. Suy nghĩ này có lẽ bắt nguồn từ *Reamker*, một dị bản của sử thi *Ramayana* ở Ấn Độ. Sự ảnh hưởng này khiến hình tượng Chằn trở nên đa dạng trên các lĩnh vực văn hóa xã hội của người Khmer.

2. Hình tượng Chằn trong nghệ thuật điêu khắc chùa Khmer ở Nam Bộ

Nghệ thuật điêu khắc của người Khmer ở Nam Bộ thể hiện trọn vẹn nhất, hoàn thiện nhất ở các ngôi chùa, đặc biệt trong chính điện. Ngôi chùa là nơi sinh hoạt tôn giáo của người Khmer trong khu vực. Trong ngôi chùa, chúng ta có thể tìm thấy tâm hồn của người Khmer. Đó là nơi bảo tồn tinh hoa văn hóa của tộc người này. Tìm hiểu biểu tượng văn hóa truyền thống người Khmer, không nơi nào có thể đầy đủ và sinh động hơn là những ngôi chùa Khmer. Hiện nay, ở Nam Bộ có khoảng trên 400 ngôi chùa Khmer. Đây là những kiến trúc rất phong phú cho việc nghiên cứu².

Nghệ thuật điêu khắc của người Khmer đa dạng về đề tài, thể loại cũng như chất liệu. Hầu hết điêu khắc trong chùa Khmer thể hiện đề tài rút ra từ tích truyện *Reamker*, điển tích Bà La Môn giáo và Phật thoại,

với hai dạng thức là tượng tròn và phù điêu. Tượng tròn gồm tượng Phật, các linh thú như Chấn, chim Krut, phượng hoàng, tiên nữ,... Phù điêu là hoa văn trang trí ở khung cửa, đầu hồi, cánh cửa, mi cửa... Hình tượng Chấn là một mô típ quan trọng trong nghệ thuật tạo hình của người Khmer. Chấn thường đặt trước cổng chùa hay xung quanh hàng rào chính điện nhằm bảo vệ ngôi chùa. Trong các truyện cổ Khmer, đặc biệt trong trường ca *Reamker*, Chấn xuất hiện như biểu tượng của cái xấu ác. Thế nhưng, trong nghệ thuật điêu khắc người Khmer, Chấn lại được đặt trong chùa. Điều này cho thấy, Chấn đã được cải tạo, phục vụ cho điều thiện, điều lành, khuất phục Đức Phật. Tinh thần khoan dung của Phật giáo chấp nhận sự tồn tại của Bà La Môn giáo như một tàn dư. Đây là nét đặc trưng của Phật giáo Nam tông Khmer và nghệ thuật tạo hình trong chùa Khmer ở Nam Bộ.

Những nghệ nhân Khmer ở Nam Bộ gọi mô típ Chấn canh giữ cổng chùa là vị hộ pháp có tên Ayot Yeak. Dưới bàn tay của nghệ nhân tạo hình, Chấn có màu da khác nhau, khuôn mặt khác nhau, tư thế khác nhau... do lấy mẫu từ một nhân vật Chấn nào đó trong *Reamker*.

Theo nghệ nhân Trầm Bửu Đức (Sóc Trăng), Ream Eyso là thầy trong Hoàng cung của Ayot Yeak Chamk'lonthuê. Ayot Yeak Chamk'lonthuê được giao nhiệm vụ giữ cửa và rửa chân cho những vị thần đến diện kiến Preah Eyso. Nhưng bất kỳ ai ra vào Hoàng cung đều đi ngang qua Ayot Yeak Chamk'lonthuê và luôn gõ vào đầu Chấn này khiến tóc chỗ đó không mọc được. Ayot Yeak Chamk'lonthuê trở nên hói và rất bực dọc, liền xin thầy Eyso cho một phép thuật nào đó để không bị cảnh này nữa. Eyso cho Yeak một phép thuật vào đầu ngón tay trở gọi là “nhất dương chi”. Phép này có thể khiến người khác bay văng ra xa khi chỉ vào. Vì thế, Ayot Yeak Chamk'lonthuê đã lạm dụng phép thuật và làm biến mất những người ra vào Hoàng cung, khiến cả Eyso cũng lo lắng biết mình quá tay liền bỏ đi. Một lần, em gái của Preah Eyso là Preah Norê đến chơi không thấy người anh thì đoán biết có chuyện xảy ra. Nàng liền bày mưu dụ Ayot Yeak Chamk'lonthuê múa theo mình bằng những động tác uốn tay vào trong người. Ayot Yeak Chamk'lonthuê không biết đó là mưu kế bèn làm theo, thế là tự mình chỉ ngón tay vào người và bị văng đến chỗ những người đã từng bị Yeak “nhất dương chi”. Nhìn thấy mọi người, Chấn ngạc nhiên và đưa tay chỉ vào người khác để hỏi “Ừ, lại gặp ở đây?”. Thế là mọi người bị Yeak chỉ quay về chỗ cũ, còn Ayot Yeak Chamk'lonthuê bị giam lại.

Trong phiên bản *Ramakian* của Thái Lan, Ayot Yeak có tên là Nonthok. Chăn Nonthok là hiện thân của Chăn Tosakan sau này (theo phiên bản *Reamker* thì Tosakan là Krong Reap)³.

Phra Isuan (Phra Siva) cai quản núi Krailart. Nonthok là Chăn gác công, có nhiệm vụ rửa chân các vị thần khi đến yết kiến Phra Isuan. Nonthok luôn bị các vị thần trêu chọc, vuốt mặt, bứt tóc... cho đến khi đầu của Nonthok trở nên hói. Nonthok rất tức giận và xin Phra Isuan cho một phép thuật ở đầu ngón tay và khi nào chỉ vào ai sẽ làm mù mắt kẻ đó. Từ đó, Nonthok đã làm mù mắt nhiều vị thần đến gặp Phra Isuan. Phra Isuan sai Phra Narai (Vishnu) đi khuất phục Nonthok. Phra Narai biến hình thành nàng Absorn xinh đẹp và quyến rũ Nonthok múa những điệu múa uốn cong người. Nonthok làm theo và tự chỉ ngón tay vào chân mình làm gãy chân. Nàng Absorn biến trở lại thành Phra Narai và hạ gục Nonthok. Nonthok tái sinh và trở thành Chăn Tosakan với 10 khuôn mặt, 20 cánh tay, cầm binh khí trên mỗi tay, con trai của Thao Lastian và Naang Ratchada, cai trị nước Lanka.

Về thể loại và vị trí, Chăn được tạo hình ở cả hai dạng tượng tròn và phù điêu. Hai tượng Chăn to lớn thường đặt hai bên cổng chùa Khmer. Một số khác tạo hình Chăn thành hàng rào xung quanh chùa, trên cửa sổ chính điện... Ở đây, hình tượng Chăn mang ý nghĩa là một vị thần bảo vệ ngôi chùa và Phật pháp.

Về kiểu dáng, khi tạo hình theo quy tắc trong các bộ môn nghệ thuật Khmer, nghệ nhân luôn chú trọng vào khuôn mặt Chăn. Chúng ta có thể nhận biết một số điểm cơ bản về phép thuật và vai trò của Chăn. Tương tự như việc làm mặt nạ Chăn trong sân khấu Rôbăm, Chăn được tạo hình với hai dạng: miệng hở và bặm môi. Phép thuật của Chăn cũng thể hiện qua mũ đội. Chăn đội mũ nhiều tầng đầu là những Chăn đầy pháp lực. Chăn lính thì tóc quấn sát da đầu và không đội mũ.

Đặc biệt, hầu hết chùa Khmer không tạo hình Chăn nữ (Yeak Keyney). Chăn nữ chỉ được biết đến qua sân khấu diễn xướng.

Về màu sắc Chăn ở chùa Khmer khá đa dạng. Tùy bàn tay sáng tạo của mỗi nghệ nhân, mà Chăn thể hiện những nét riêng in dấu ấn của nghệ nhân ấy. Màu chủ đạo của Chăn được sử dụng là màu đỏ, vàng, xanh và những gam màu đậm nhằm lột tả nét dữ tợn của hình tượng này.

Về vị trí, Chăn chủ yếu được đặt trước cổng chùa, cổng Sala, cổng tháp cốt, dãy hành lang bao quanh khuôn viên ngôi chùa hoặc chính điện.

Một số chùa lớn còn điêu khắc Chăn trên diềm mái chùa, mi cửa, trên ghế thuyết pháp của sư sãi,...

Chăn của người Khmer ở Nam Bộ chủ yếu dựa vào nguyên mẫu kiến trúc từ Campuchia. Một số nghệ nhân Khmer ở Nam Bộ lưu giữ vài mẫu kiến trúc. Tuy nhiên, những tài liệu này gần như bị thất lạc theo thời gian. Do đó, về kiểu dáng và màu sắc của Chăn đã bị biến thể nhiều theo khả năng sáng tạo của mỗi nghệ nhân.

Hầu hết các quốc gia theo Phật giáo Nam tông đều có kiến trúc chùa tương tự nhau. Những tích truyện của Bà La Môn giáo và truyện tiền kiếp của Đức Phật (Jataka) được đưa vào ngôi chùa nhằm nhắc nhở và khắc ghi dấu ấn Phật giáo vào trong lòng mỗi Phật tử. Điều đáng tiếc là kiến trúc của người Khmer Campuchia đã bị phá hủy quá nhiều sau những biến động. Ở Campuchia, chúng tôi không còn bắt gặp những kiến trúc liên quan thân thoại Bà La Môn giáo và Phật thoại phổ biến như các nước Thái Lan, Lào, Indonesia... Hình tượng Chăn cũng chịu hệ quả tương tự, chỉ còn hiện hữu trong nghệ thuật diễn xướng và trong tâm hồn người Khmer Campuchia chứ không thể hiện qua nghệ thuật điêu khắc một cách rộng rãi như những nơi khác.

3. Kết luận

Hình tượng Chăn trong nghệ thuật điêu khắc của người Khmer ở Nam Bộ thể hiện chủ yếu tại ngôi chùa. Ngôi chùa là nơi bảo tồn nhiều giá trị văn hóa của người Khmer ở Nam Bộ. Nếu như trên sân khấu diễn xướng, Chăn đại diện cho các thế lực phản diện, mang tính chất ma thuật trong một không gian bằng bạc tinh thần Bà La Môn giáo cổ xưa, thì trong nghệ thuật điêu khắc, hình tượng này lại mang đậm tính chất Phật giáo. Hình ảnh Chăn rút ra trong các tác phẩm ấy là những bài học đạo đức, mang tính nhân văn, giáo dục nhân cách con người, đưa con người đến một cuộc sống hướng thiện.

Từ việc khảo tả hình tượng Chăn trong chùa Phật giáo Nam tông Khmer ở Nam Bộ, có thể rút ra hai nhận định: *Thứ nhất*, cái xấu ác luôn đầy rẫy xung quanh cuộc sống con người. Vì thế, nếu biết cách cải hóa thì người xấu sẽ thành tốt, sống có ích cho xã hội. Ngay cả Chăn xấu ác đến vậy mà còn cải hóa được để phục vụ cho điều thiện thì đối với con người sẽ dễ dàng hơn. *Thứ hai*, hình tượng Chăn khẳng định sức mạnh, sự cảm hóa cái xấu ác của Phật giáo, cũng như đề cao sự nhân từ và khoan dung của tôn giáo này./.

CHÚ THÍCH:

- 1 Hoebel, E. Adamson (2007), *Nhân chủng học: Khoa học về con người*, Nxb. Tổng hợp Thành phố Hồ Chí Minh: 376.
- 2 Nguyễn Sĩ Lâm (2005), “Kiến trúc chùa Khmer ở Nam Bộ”, *Kiến trúc*, số 9 (125): 74 - 83.
- 3 Rattanakosin Bicentennial (1982), *The Ramakian (Ràmàyana) Mural Paintings along the Galleries of the Temple of the Emerald Buddha*, Bangkok, Thailand: 8 - 10.

TÀI LIỆU THAM KHẢO

1. Hoebel, E. Adamson (2007), *Nhân chủng học: Khoa học về con người*, Nxb. Tổng hợp Thành phố Hồ Chí Minh.
2. Nguyễn Sĩ Lâm (2005), “Kiến trúc chùa Khmer ở Nam Bộ”, *Kiến trúc*, số 9 (125): 74 - 83.
3. Trần Hồng Liên (2004), *Góp phần tìm hiểu Phật giáo Nam Bộ*, Nxb. Khoa học xã hội, Hà Nội.
4. Hứa Sa Ni (2002), “Chùa: một trung tâm văn hóa của người Khmer”, *Văn hóa Nghệ thuật*, số 11: 67 - 73.
5. Phạm Lan Oanh (2004), “Ngôi chùa trong đời sống văn hóa người Khmer”, *Văn hóa Nghệ thuật*, số 5: 46 - 49.
6. Sở Văn hóa Thông tin tỉnh Sóc Trăng & Phân viện Văn hóa Nghệ thuật Việt Nam tại Thành phố Hồ Chí Minh (1998), *Về sân khấu truyền thống Khmer Nam Bộ*, Nxb. Văn hóa Thông tin.
7. Rattanakosin Bicentennial (1982), *The Ramakian (Ràmàyana) Mural Paintings along the Galleries of the Temple of the Emerald Buddha*, Bangkok, Thailand.
8. Reyum Publishing (2002), *The Reamker*, Painted by Chet Chan, Phnom Penh, Cambodia.

Abstract

**IMAGE OF “YAK” IN THE SCULPTURE IN THERAVADA
PAGODAS IN SOUTHERN VIETNAM**

In Vietnam, the Khmer people lives mainly in southern Vietnam. The Khmer’s culture harmonizes between traditional culture, Brahmanism culture and Theravada culture. The stamp of Brahmanism, that are the remnants compared with Buddhism, still expressed quite strong in sculptural art in pagodas, the art of theatrical performances, literature, worship, customs and habits of the Khmer people in southern Vietnam. One of the cultural images of the Brahmin religion in the Khmer cultural life is “Yak” image. This is a unique and special image carries symbolic significance. In literature and art, “Yak” appears as a symbol of evil causing suffering for people. In contrast, in the religious life as well as in the sculpture of the Khmer pagoda, “Yak” appears as gods to protect the people and the pagoda.

Key words: “Yak” image, the Khmer Pagoda, Theravada, southern Vietnam.